

// Дискурсяк когнітивно-комунікативний феномен: (Колект. монографія) / Л.Р.Безугла, Є.В.Бондаренко, П.М.Донець та ін.; Під загальн. ред. І.С.Шевченко. – Харків: Константа, 2005. С. 288-296.

ДО ПРОБЛЕМИ ВИДІЛЕННЯ ОДИНИЦЬ ДИСКУРСУ:

ДИСКУРСЕМА НЕПРАВДИ

О.І. МОРОЗОВА

1. Постановка проблеми. Неправда має багатовікову історію наукового вивчення і є об'єктом міждисциплінарним, оскільки в ній сплетені воедино мовні, комунікативні, когнітивні, психологічні, соціальні й культурні аспекти. Неправда характеризується дослідниками як поняття дифузне [Левин 1998: 53], 'вислизаюче' [Coleman, Kay 1981: 42; Ludwig 1965:7], що зумовлено самою її природою. Поняття неправди виникає у результаті осмислення певного фрагменту ідеальної дійсності – природної комунікації, яка відрізняється від канону за параметрами істинності пропозиції, що лежить в основі висловлювання, та щирості мовця. Воно створене "силою людського розуму та номінальним визначенням" [Кубрякова 2004: 22], що відрізняє його від ментальних репрезентацій, які є референтними до емпіричного світу та інсують незалежно від того, чи є для них в мові найменування (конкретні поняття, образи, уявлення). Через свій зв'язок з оцінкою воно відрізняється й від понять, вербалізованих термінами та словами раціональної семантики, які сформувались у мисленні як відбиття наукової та виробничої сфер діяльності [Попова, Стернин 2003: 73]. Поняття неправди належить до кола світоглядних, які є "особистісними та соціальними, національно специфічними та загальнолюдськими" [Логический анализ языка 1991: 3]. Терміни 'поняття неправди' та 'концепт НЕПРАВДА' вважаємо за взаємозамінні, дотримуючись тієї точки зору, що концепт є родовим терміном стосовно поняття, образу, уявлення, схеми, гештальту [КСКТ: 91; Жаботинская 1997: 4; Попова, Стернин 2003: 72-74].

Визначення поняття неправди, які демонструють значне різноманіття, можна умовно розділити на дві групи: ті, що експлікують зміст поняття –

інтенціонал, ‘сукупність загальних та суттєвих ознак’ [Степанов 1997: 42] (див., наприклад: [Болинджер 1987: 27; Jaspers 1991:634]), та ті, що експлікують його об’єм – екстенціонал, ‘клас об’єктів, що підходять під це поняття’ [Степанов 1997: 41] (див., наприклад: [Вайнрих 1987: 49; Barnes 1994: 11; Bok 1989: 13; Chisholm, Feehan 1977: 148-149; Derrida 1999]).

Суттєвими ознаками приховано стратегічної мовленнєвої дії [Габермас 1999: 295], сукупність яких складає ядро концепту НЕПРАВДА, є:

- невідповідність змісту висловлювання дійсному, з точки зору мовця, стану речей (хибність);
- наявність у мовця наміру ввести слухача в оману щодо певного стану речей (інтенція);
- наявність у мовця істинного, з його точки зору, уявлення про стан речей (знання) (порівн.: [Coleman, Kay 1981: 28]).

Втілений у сучасній англійській мові концепт НЕПРАВДА існує у двох іпостасях, двох різних, але скорегованих між собою аспектах: номінативному і реалізаційному, дискурсивному. Закономірності об’єктивації концепту НЕПРАВДА в лексичних і фразеологічних одиницях сучасної англійської мови і раніше привертала увагу дослідників [Мишина 2002; Панченко 1999; Потапова 2004], але шляхи аналізу особливостей його втілення в дискурсі все ще лише накреслюються [Морозова 2005а; Пироженко 2001]. Саме на дискурсивному аспекті ми зосередимо увагу в даному розділі.

Матеріалом слугують фрагменти особистісно зорієнтованого дискурсу, представленого в художніх творах сучасних англосовієтських авторів. Оскільки відмінною рисою досліджень, що мають дискурсивну спрямованість є ‘теза про пріоритет природних даних’ [Кибрик 1994: 129], доцільність звернення до художньої літератури як джерелу фактичного матеріалу для дослідження неправди вимагає обґрунтування. Розглянемо наявні в дослідника альтернативи: штучно сконструйовані повідомлення, висловлювання, що породжені у ході експерименту, та природний діалог.

Звернення до аналізу штучно сконструйованих повідомлень у дослідженні дискурсивних реалізацій концепту НЕПРАВДА (див., наприклад: [Coleman, Kay 1981; McCornack 1992]) суттєво спрощує існуючий у дійсності стан речей. Визначальні характеристики неправди містяться в контексті, а не в самому повідомленні [Sweetser 1987: 52], а контекст штучно створених повідомлень має ряд обмежень. По-перше, будучи заданим настановами дослідника, він не віддзеркалює реального різноманіття дискурсивних контекстів. Як наслідок, поза увагою залишаються численні маргінальні різновиди неправди. По-друге, штучно змодельований контекст виводить із поля зору постать слухача, у той час як кваліфікування висловлювання мовця як правди або неправди значною мірою залежить від сприйняття ситуації слухачем. По-третє, у разі аналізу висловлювань в ізоляції від ко-тексту достатнього протягу поза увагою дослідника залишаються такі онтологічні характеристики неправди, як континуальність, потенційна здатність до подальшого ускладнення [Морозова 2005б].

Перераховані вище обмеження поширюються і на висловлювання, створені в ‘лабораторних’ умовах. Так, наприклад, у ході експериментів, проведених фахівцями з дослідження природної комунікації [Burgoonet al. 1996; Bulleret al. 1996a, b; Metts 1989; Zuckermanet al. 1981], іспитникам пропонувалося відповісти правдиво на одні питання і неправдиво – на інші, використовуючи ту чи іншу із визначених експериментатором стратегій перекручування інформації. Отримані повідомлення потім оцінювалися експериментаторами за тими ж параметрами, що були ‘закладені’ в інструкції. Як слушно стверджують С.А. Маккорнак із співавторами, такого роду експерименти демонструють лише те, що іспитники успішно справляються з завданням конструювання повідомлення у відповідності до інструкцій, а експериментатори можуть оцінити ці повідомлення відповідно до цих же критеріїв [McCornacket al. 1996: 90].

Звернення до аналізу природного емпіричного матеріалу, фіксованого у вигляді аудіо записів та їх транскриптів, ставить перед дослідником

проблему іншого плану. Вона полягає у відсутності надійної процедури ідентифікації висловлювань, у яких відомий мовцеві стан речей подано у навмисно перекрученому вигляді. Дослідник, по суті, опиняється в ролі третьої особи, присутньої під час розмови: від нього приховані думки і мотиви мовця, а, отже, він не завжди здатний розпізнати неправду. Оскільки неправда є продуктом свідомості, а “онтологія свідомості <...> – це онтологія від *першої особи*” [Грязнов 2002: 9], щодо неї “неможливо застосовувати об'єктивістську модель спостереження в зовнішньому світі, результати якого наука фіксує з позиції *третьої особи*” [там само].

Таким чином, при аналізі дискурсивних реалізацій концепту НЕПРАВДА, через специфіку об'єкта, звернення до ‘вторинних мовних жанрів’, що “вбирають у себе і переробляють різні первинні (прості) жанри, що склалися в умовах безпосереднього мовного спілкування” [Бахтин 1986: 430], є найбільш виправданим. Перевага звернення до літературних творів як джерела фактичного матеріалу полягає також і в тому, що для ідентифікації дискурсивних реалізацій концепту НЕПРАВДА дослідник має у своєму розпорядженні не лише дані про широкий контекст ‘можливого світу’ художнього твору, але й коментарі оповідача, що дозволяють йому проникнути в думки і наміри учасників діалогу.

Проте необхідно розмежовувати позицію індивіда, який користується мовою і здатний розпізнати неправду, та позицію дослідника, який має на меті ідентифікацію одиниці дискурсивної реалізації концепту НЕПРАВДА. В останньому випадку перед дослідником постає завдання мінімізувати суб'єктивний момент шляхом розробки надійного інструмента аналізу, що дозволяє визначити не тільки типові, але й маргінальні випадки реалізації концепту НЕПРАВДА у плинному дискурсі, встановити межі окремих реалізацій, їхнє співвідношення з іншими і т.ін. Вирішення проблеми визначення одиниці дискурсивної реалізації концепту НЕПРАВДА є важливим не тільки в теоретичному плані, а і з огляду на потреби корпусної лінгвістики, психолінгвістики, психології, криміналістики, тощо.

Раніше дана проблема не ставилася через те, що при зверненні до реалізаційного аспекту концепту НЕПРАВДА за матеріал аналізу обирались, як зазначено вище, або сконструйовані дослідником повідомлення, або повідомлення, породжені в експериментальних умовах. Зміст таких реалізацій є ‘заданим’, а проблема їх делімітації штучно знімається, оскільки ко-текст таких повідомлень є нульовим або мінімальним. Безперечно, що визначення одиниці аналізу – необхідний крок при зверненні до дослідження закономірностей дискурсивного втілення концепту НЕПРАВДА в умовах, що відрізняються від експериментальних. Викладу нашого підходу до даної проблеми передуватиме короткий огляд робіт, у яких були запропоновані її рішення.

2. Проблема виділення одиниць дискурсу з позицій різних підходів.

Визнання динамічності й принципової континуальності дискурсу як його онтологічних характеристик [Searle 1992: 21] не суперечить положенню про його дискретність [Шейгал 2004: 12; Jucker 1992: 78], потенційну модельованість. Незважаючи на те, що властивості дискурсу як процесу, який розвивається в реальному часі, недоступні досліднику у цій своїй якості, про них можна робити висновки за результатами цього розвитку. Будь-які теоретичні конструкції передбачають ‘стоп-кадр’, ‘застигле зображення’ [Schiffrin 1994: 365], тому у зверненні до проблеми виділення одиниць дискурсу дослідники фактично обговорюють не сам процес, а своє трактування того, як він протікає. В основі запропонованих ними підходів до членування дискурсу лежать різні принципи, а статусом одиниць дискурсу, відповідно, наділяються сутності, які мають різну природу. Дослідницька позиція з цього питання визначає і те, яким чином моделюються зв'язки між виділеними одиницями.

На початковому етапі одиниці дискурсу досліджувались у межах лінгвістики тексту, а сам термін ‘дискурс’ трактувався у структуралістському дусі як ‘ієрархічний рівень вище рівня пропозиції’ [Harris 1952]. Статусом одиниці дискурсу наділялися одиниці різних (під)рівнів системи мови, з яких

‘будується’ дискурс: морфема [Harris 1988], словосполучення [Фоменко 1975], клауза [Linde, Labov 1975], речення [Солнцев 1978; Lyons 1977]. В основі такого підходу лежить засновок, що структурність дискурсу зумовлена природою його конститuentів, а вектор аналізу спрямований ‘знизу нагору’ [Harder 1999: 198].

Очевидно, однак, що в даному випадку мова може йти лише про елементи дискурсу, але не про його одиниці. З цього приводу Л.С. Виготський пише: “Суттєва ознака такого аналізу полягає в тому, що його результатом є продукти, чужорідні аналізованому цілому – елементи, у яких немає властивостей самого цілого, і яким притаманний цілий ряд нових властивостей, які це ціле ніколи не могло б виявити” [Выготский 1996: 46]. Під одиницями Л.С. Виготський розуміє “такий продукт аналізу, якому, на відміну від елементів, притаманні всі основні властивості цілого, і які є неподільними живими частинами цієї єдності” [там само: 48].

Функціоналісти підходять до проблеми виділення одиниць дискурсу з інших позицій, виходячи з холістичного бачення структури мови й функціонування її одиниць. В основі їхніх поглядів лежить підхід до організації рівнів мови за принципом ‘зверху вниз’. Це означає, що морфеми існують лише остільки, оскільки існують слова, словосполучення знаходять своє буття в реченні, речення – у тексті і т.п. Виділена з таких позицій одиниця дискурсу є функціональною стосовно єдиного цілого, частиною якого вона є, та їй притаманні його провідні властивості.

Функціональне у своїй основі розуміння дискурсу як мислекомунікації зумовлює його онтологічну двоїстість: одним боком він звернений до комунікації, соціальної взаємодії, а іншим – до когніції, свідомості людини. У такому дусі дає визначення дискурсу О.С. Кубрякова: це “така форма використання мови в реальному (плинучому) часі (on-line), що відбиває певний тип соціальної активності людини, створюється з метою конструювання особливого світу (чи його образу) за допомогою детального мовного опису та є в цілому частиною процесу комунікації між людьми, що

характеризується, як і кожний акт комунікації, учасниками комунікації, умовами її здійснення і, звичайно, її цілями” [Кубрякова 2004: 525]. При функціональному підході до виділення одиниць дискурсу у фокусі уваги дослідника можуть опинятися їхні комунікативні чи когнітивні властивості. Відповідно до цього, в загальному руслі функціонального підходу до вирішення даної проблеми ми умовно виділяємо комунікативний та когнітивний напрямки залежно від цілей тих чи інших дослідників, визнання ними пріоритету комунікації чи когніції. При цьому необхідно підкреслити, що належність дослідника до одного з цих напрямків зовсім не означає ігнорування ним тих аспектів дискурсивних одиниць, що залишаються поза сферою його безпосередньої уваги. Так, Г.В. Колшанський, підкреслюючи пріоритет комунікації, стверджує, що вона “адекватна процесу мислення людини, а отже, є глобальною, лежить в основі свідомості як матеріального процесу, ідеальність якого має силу тільки як вторинний людський феномен стосовно первинності матерії” [Колшанский 1984: 18].

Базовою одиницею комунікації Г.В. Колшанський вважає текст. Він пише: “Спілкування не може бути конгломератом якихось ізольованих висловлювань, воно передбачає насамперед системність, засновану на системності знань людини про світ і усвідомлення цих знань у процесі вербальної комунікації. Природно, що повноцінною одиницею спілкування, яка виконує зазначену функцію, може бути тільки одиниця, якій властиві дві необхідні ознаки: бути носієм повноцінної інформації і бути структурно організованою. Саме текст є одиницею, яка відповідає цим вимогам” [там само: 90]. Текст, що трактується дослідником як “вихідний пункт і в реальному функціонуванні, і в лінгвістичному дослідженні” [там само: 89], характеризується ним як “мовна одиниця, яка виявляється в комунікації відносно завершеним відрізком спілкування – одиницею, структурованою й організованою за визначеними правилами, що несе когнітивне, інформаційне, психологічне і соціальне навантаження спілкування” [там само]. Висловлюванню, однак, приділяється роль допоміжної, елементарної

одиниці, оскільки воно “здобуває ознаки комунікативної одиниці, включеної у загальний контекст конкретного акту, а в цілому, як наслідок, у комунікативну діяльність усього суспільства” тільки в соціумі, у тексті [там само: 42-43]. О.В. Падучева, навпаки, вважає висловлювання основною одиницею мовленнєвої діяльності [Падучева 1985: 41].

Згідно Т.А. ван Дейка, ні текст, ні висловлювання не є одиницями дискурсу. Обґрунтовуючи таку позицію, він пише, що “дискурс у широкому значенні слова є складною єдністю мовної форми, значення й дії, що могло б бути щонайкраще схарактеризоване за допомогою поняття комунікативної події чи комунікативного акту. Перевага такого розуміння полягає в тому, що усупереч інтуїтивним чи лінгвістичним підходам до свого визначення, дискурс не обмежується конкретним висловлюванням, тобто межами тексту чи самого діалогу. Це з особливою очевидністю підтверджує конверсаційний аналіз: мовець і слухач, їхні особистісні й соціальні характеристики, інші аспекти соціальної ситуації, безсумнівно, стосуються даної події. У цьому сенсі бесіда, збори, слухання справи в суді, урок у класі можуть бути названі складними комунікативними подіями. Такі події можна далі розчленувати на більш дрібні комунікативні акти, а саме: історія в розмові, позов адвоката в суді, пояснення уроку вчителем у класі” [Дейк 1989: 121-122]. Його трактування комунікативної події подібні до трактування цього терміна в етнографії комунікації, проте в термін ‘комунікативний акт’ він вкладає зміст, що відрізняється від прийнятого у цій дисципліні.

Дослідники, що працюють у руслі етнографії комунікації, вивчаючи вплив культурних і соціальних факторів на процес мовленнєвого спілкування, обирають за одиниці комунікації (вербальної і невербальної) комунікативну ситуацію (*communicative situation*), комунікативну подію (*communicative event*) і комунікативний акт (*communicative act*) [Hymes 1972; Saville-Troike 1989: 26-28]. У їхньому трактуванні поняття комунікативного акту є співвідносним з поняттям мовленнєвого акту, що є мінімальною одиницею мовленнєвої дії в теорії мовленнєвих актів [Остин 1986]. Проте

комунікативний акт може бути здійснений шляхом використання як вербальних, так і невербальних засобів [Saville-Troike 1989: 27], а мовленнєвий акт реалізується тільки вербально. Основні зусилля дослідників мовленнєвих актів спрямовані на вивчення іллокутивної складової останніх.

Об'єктом конверсаційного аналізу є усний діалогічний дискурс повсякденного спілкування, одиницями якого вважаються: розмова (conversation), топик (topic), послідовність (sequence), суміжна пара (adjacency pair), репліка (репліковий крок) (turn) [Sacks, Schegloff, Jefferson 1974].

Зусилля представників Бірмінгемської школи дискурс-аналізу спрямовані на виявлення закономірностей організації діалогічного дискурсу шляхом встановлення реляційних властивостей його одиниць [Studies in Discourse Analysis 1981; Advances in Discourse Analysis 1992]. У якості одиниць дискурсу ці дослідники виділяють комунікативну взаємодію (interaction), транзакцію (transaction), обмін (exchange), хід (move), комунікативний акт (act) [Sinclair, Coulthard 1975; Sinclair, Brazil 1982]. Мінімальною одиницею комунікативної дії вони вважають комунікативний хід [Sinclair, Coulthard 1975; Sinclair, Brazil 1982; Edmondson 1981], а одиницею комунікативної взаємодії – обмін [Sinclair, Coulthard 1975] (порівн.: інтерактивний блок, проста інтеракція, елементарний цикл [Сусов 1984; Макаров 2003: 186-187]). Підкреслимо, що у фокусі уваги вчених, які належать до різних шкіл інтеракційного аналізу дискурсу, знаходяться функціонально-структурні аспекти одиниць мовленнєвого спілкування.

Намагаючись врахувати і когнітивно-семантичні аспекти дискурсу, Л. Полані поєднує у межах запропонованої нею ієрархії такі одиниці: речення, репліковий крок, мовленнєвий акт, мовленнєва подія [Polanyi 1988] і жанр [Polanyi 2001]. Очевидно, однак, що вищезазначені одиниці дискурсу виділяються на основі неоднорідних критеріїв, у результаті чого в систему зводяться різні за природою сутності.

Представники когнітивного напрямку в дослідженні дискурсу зосереджують зусилля на пошуках когнітивних пояснень культурних і соціальних факторів, які впливають на його організацію. А.О. Кібрик справедливо підкреслює, що ці фактори «не можуть впливати на дискурс інакше, ніж за посередництвом когнітивної системи мовця» [Кібрик 1994: 128].

У когнітивно орієнтованих дослідженнях дискурсу в якості базової одиниці розглядаються: пропозиція [Clark, Clark 1977; Grimes 1975; Kintsch 1974], мінімальний проміжок тексту (*minimaltextspan*) [Mann, Thompson 1988; Mann, Matthiessen, Thompson 1992], інтонаційно-змістова єдність (*closure*) [Chafe 1980, 1987, 1993, 1994], подія використання (*usageevent*) [Langacker 2000: 262-266; 2001].

Вважаючи пропозицію основною одиницею членування тексту як письмової форми дискурсу, В. Кінч і Т.А. ван Дейк виділяють два типи зв'язності – мікроструктуру [Kintch, Dijk 1978] і макроструктуру [Dijk, Kintch 1983]. Мікроструктури виявляються шляхом аналізу накладення аргументів експліцитно виражених у тексті пропозицій [Kintch, vanDijk 1978] і таких відносин між пропозиціями, як порядок слідування, каузація, порівняння, протиставлення, узагальнення, приклад, пояснення і т.ін., зумовлених описаною в тексті ситуацією (ментальним мікросвітом). Макроструктури (глобальні схеми) співвідносять сегменти тексту, що перевищують завдовжки вербальну проекцію пропозиції. У їхній основі лежать загальні знання про світ, що носять глобальний характер. До макроструктур тексту належать стереотипи, поняття про об'єкти, скрипти [Schank, Abelson 1977].

Теорія риторичної структури У. Манна і С. Томпсон [Mann, Thompson 1988] представляє дискурс у вигляді мереж дискурсивних одиниць і риторичних відносин між ними. Термін 'риторичні', підкреслюють А.О. Кібрик і В.О. Плунгян, "не має принципового значення, а лише вказує на те, що кожна одиниця не існує сама по собі, а додається мовцем до деякої іншої для досягнення визначеної мети" [Кібрик, Плунгян 2002: 309].

Виділені У. Манном і С. Томпсон одиниці дискурсу можуть бути різними за обсягом, але для зв'язку одиниць будь-якого рівня ієрархії використовуються ті ж самі риторичні відносини, що і для базових одиниць – ‘мінімальних проміжків тексту’, співвідносних з клаузою.

Пропозиційна й риторична структури аналізувалися на матеріалі текстів як письмового модусу дискурсу. Звертаючись до дослідження усного дискурсу як основного виду використання мови, У. Чейф пропонує членувати його на інтонаційні одиниці, що “відбивають поточний фокус свідомості і найчастіше сумірні з клаузою” [Chafe 1980, 1987, 1993, 1994]. Він підкреслює, що постулювання статусу базової одиниці реченню пов'язане з традиційним для лінгвістики звертанням до аналізу мовленнєвих творів, зафіксованих у писемній формі. До числа “сил, що направляють плин думок” [Chafe 2001: 673], забезпечуючи зв'язність дискурсу, він відносить топик, який розуміється ним не як характеристика якоїсь іменної групи чи референта, а одержує когнітивне визначення: “сукупність ідей, яка введена в бесіду учасником, розвивається цим або іншим учасником, або декількома одночасно, а потім закривається чи вичерпується” [там само: 674]. У такому трактуванні поняття топіка є наближеним до поняття макроструктури тексту.

У своєму аналізі когнітивних аспектів дискурсу Р. Ленекер теж оперує поняттям дискурсивної одиниці, хоча і не ставить перед собою завдання детального опису її характеристик. Його мета – “виявлення зв'язку між висловами в дискурсі, з одного боку, і їхньою структурою відповідно до опису, прийнятого у когнітивній граматиці, з іншого” [Langacker 2001: 144]. Такою одиницею є ‘подія використання’ (usageevent), яка визначається як “поєднання всебічної концептуалізації, що включає повне контекстуальне розуміння вислову, з вокалізацією, представленою у всіх фонетичних деталях” [там само]. Подія використання – це спільна ментальна дія мовця і слухача, кожен з яких має справу з двома основними ‘полюсами’ висловлювання – концептуалізацією і вокалізацією. Ця дія полягає у спрямуванні й фокусуванні уваги. При успішній комунікації мовцю і

слухачеві вдається скоординувати свої зусилля і сфокусувати увагу на одній і тій же сутності, яка є предметом комунікації. Образно кажучи, мовець і слухач спільно ‘дивляться на світ’ крізь вікно, чи ‘рамку огляду’ (viewingframe) [там само: 145]. Цей термін співвідноситься з ‘кадром уваги’ (windowofattention) Л. Талмі [Talmy 1996; 2000: Ch.4].

Таким чином, дослідники дискурсу, що працюють у руслі функціональної лінгвістики, виділяють його мінімальні, проміжні й максимальні одиниці. У разі виділення за комунікативно-прагматичними критеріями вони, як правило, мають більшу протяжність, ніж ті, що мають когнітивну основу. Їхні межі збігаються у випадку реалізації мисленнєвокомунікативного акту у формі елементарного речення (простої клаузи) / однієї інтонаційної одиниці, котре/а відповідає одному кадру уваги / фокусу свідомості. Це дає підстави для виділення ‘прототипових базових одиниць дискурсу’ (пор.: [Steen 2003]), у яких спостерігається збіг різних ‘вимірів’ дискурсу: синтаксичного (одна клауза), просодичного (одна інтонаційна одиниця), семантичного (одна пропозиційна структура), прагматичного (одна іллокуція), психологічного (один кадр уваги). У реальній практиці, однак, досліднику нерідко доводиться мати справу з непрототиповими випадками.

Підкреслимо, що одиничний обмін, хід, мовленнєвий акт, пропозиція, подія використання – це дискурсивні утворення, сконструйовані в дискурсі сутності. Вони не існують апіорно у свідомості мовця, ‘проектуючись’ потім в область дискурсу, а конструюються в мисленнєвокомунікативній взаємодії суб'єктів (про символіко-репрезентаційні і субсимволічні/конекціоністські напрямки когнітивної семантики див.: [КСКТ 1996: 87-89; Сонин 2002: §3.5, 3.6]).

Переходячи до розгляду особливостей одиниць дискурсивної реалізації концепту НЕПРАВДА, зазначимо, що для їхнього всебічного опису не підходять одиниці, які виділяються з позицій виключно структурного, комунікативного чи когнітивного підходу. Неправда не може бути визначена

як речення/висловлювання, оскільки її ключові характеристики містяться не в повідомленні, а в контексті. Одиниці, які виділяються на комунікативній основі (мовленнєвий/комунікативний акт), також не розкривають її сутності, оскільки неправда – це, власне кажучи, не суто комунікативна, а приховано-стратегічна дія, замаскована під комунікативну. При аналізі дискурсивних реалізацій неправди виключно в когнітивних термінах поза фокусом уваги опиняється їхній маніпуляційний потенціал. Таким чином, для адекватного подання дискурсивних реалізацій концепту НЕПРАВДА потрібна одиниця з множинною системою координат.

3. Дискурсема неправди. На позначення елементарної одиниці дискурсу, що має його провідні властивості та є втіленням у складному мовному знаці результатом мисленнєвокомунікативної взаємодії адресанта й адресата, вводимо термін *‘дискурсема’*. Виділення одиниці дискурсу на когнітивно-комунікативних засадах означає, що у центрі уваги знаходяться суб'єкти комунікації, а не використані ними мовні засоби. Лінгвістичний аналіз дискурсеми спроможний дати важливі відомості про процес породження та інтерпретації мовного знаку суб'єктами комунікації, реконструювати відповідний квант *‘поточного простору дискурсу’* (currentdiscoursespace), що визначається Р. Ленекером як “ментальний простір, який включає елементи і відносини, що представляють спільно конструйовану мовцем і слухачем основу комунікації у певний момент розвитку дискурсу” [Langacker 2001: 144]. План змісту дискурсеми не вичерпується однією лише лінгвальною інформацією, а включає весь той її обсяг, що може передаватися за допомогою знаку “завдяки знанням комунікантів про світ, один про одного, про ситуацію спілкування і т.ін.” [Кобозева 2000: 200]. У формальному плані дискурсема співпадає з висловлюванням, але відрізняється від нього широчиною контексту (комунікативного, соціокультурного, когнітивного).

З одного боку, дискурсема є конкретним екземпляром, а з іншого – входить у клас, безліч дискурсивних реалізацій, що робить правомірною настанову питання про виділення її характерних рис, що ми намагаємось

здійснити за певною системою. ‘Завершеність’ дискурсеми, яка означає неподільність одиниці в межах того рівня, в який вона входить [ЛЭС 1990: 149], не виключає можливості її опису в різних ракурсах, чи ‘вимірах’, які виділяємо на основі розмежування її функцій. Такий підхід узгоджується з бюлеровським принципом поліфункціональності мовного знаку, але ‘абстрактивно-релевантні ознаки’ [Бюлер 2001: 45-47] дискурсеми виділяються нами на відмінній основі – семіотичній. Ю.С. Степанов, відзначаючи відповідність універсальних властивостей мови аспектам загальної семіотики, на основі семіотичного розподілу відносин знаків на синтаксис, семантику і прагматику [Morris 1938: 6] виводить три функції мови: синтаксичну, номінативну та прагматичну, котрі лежать в основі всіх можливих уживань мови як знаряддя спілкування, пізнання і впливу [Степанов 1973].

Дискурсема – знак іншої природи, ніж номінація. Вона співвідноситься з реченням/висловлюванням, що є ‘складним знаком’ [Моррис 2001: 66], ‘динамічним цілим’ [Степанов 2001: 10]. Дискурсема характеризується актуалізованою віднесеністю до дійсності. У західній когнітивній лінгвістиці на позначення такої віднесеності уживається термін ‘обґрунтування’ (grounding), або, образно кажучи, ‘посадка знака на комунікативну ситуацію’ (ground), що включає саму мовленнєву подію, мовця та слухача, їхню взаємодію та безпосередні обставини їхнього спілкування, поперш за все, місце і час [Langacker 2001:144]. Поняття ‘обґрунтування’ ширше за ‘предикативність’, оскільки воно поширюється на всі значущі одиниці мови, що співвідносяться з окремою пропозицією (пор.: ‘вторинна предикативність’ [Сазонова 1974:27], ‘згорнута предикативність’, ‘прихована предикативність’ [Гак 1986:54]).

Незважаючи на ці відмінності від номінації, дискурсема все ж є знаком, що ‘розгортається за законами мови’ [Степанов 2001: 11]. За такого підходу вищезазначені функції при збереженні основного принципу їхнього виділення постають в іншому ‘образі’. Так, номінативна функція слова у

дискурсеми постає як концептуальна/ідеаційна (терміни М. Гелідея [Halliday 1978]), синтаксична – як текстова [там само], прагматична – як комунікативна, чи функція міжособистісної взаємодії [там само]. Таким чином, опис дискурсеми в концептуальному плані означає відповідь на питання “На що вказує складний знак?”, у комунікативному плані – “Як використовується складний знак?”, у текстовому плані – “Що виступає як складний знак?”

Дискурсема неправди – це результат мисленнєвокомунікативної взаємодії суб'єктів, що є завершеним цілим і характеризується усвідомлюваною мовцем спрямованістю на введення слухача в оману щодо певного стану речей, який, на його думку, має місце в дійсності, шляхом представлення хибної пропозиції як істинної, що здійснюється за допомогою приховування ним від слухача як факту зміни пропозиції, так і своїх істинних знань, намірів та цілей. Це визначення не є вичерпним, але, маючи на меті не формалізацію, а пояснення, ми приймаємо його як робоче для того, щоб уточнити у ході наступного аналізу.

4. Функції дискурсеми неправди. Закономірності дискурсивного втілення концепту НЕПРАВДА мають не конвенційний, а ймовірнісний характер. Це означає, що певні способи мовного оформлення повідомлення в певних контекстах свідчать про підвищену ймовірність приховування істинних думок і намірів мовця з метою введення слухача в оману, але це не обов'язково так. Аналіз дискурсеми неправди, таким чином, доцільно почати з розгляду її змістового плану, щоб далі на цій основі виявити, яким чином відповідні закономірності обумовлюють вибір мовної форми.

4.1. Концептуальний аспект дискурсеми неправди. Концептуальна структура є результатом обробки досвіду свідомістю індивіда, отже, широкий контекст, в якому відбувається концептуалізація, впливає на цей процес і відбивається в його результаті. В концептуальній моделі дискурсеми неправди виділяємо предметну/референтну ситуацію і комунікативну ситуацію (контекст).

Предметна ситуація представлена в дискурсемі неправди експліцитно, а комунікативна ситуація – імпліцитно, виявляючись у виборі мовних засобів і впливаючи на нього. Проте параметри контексту також можуть виступати предметом повідомлення. Р. Ленекер порівнює комунікацію з наведенням об'єктиву на певний фрагмент дійсності [Langacker 2001: 144]. Те, що знаходиться 'в кадрі', є змістом повідомлення, а те, що опиняється за його межами, – контекстом. Оскільки комунікація також є феноменом дійсності, то 'об'єктив' може бути наведений і на той або інший аспект комунікативної взаємодії, що є окремим випадком останньої.

У структурі предметної ситуації розрізняємо пропозиційну функцію і власне пропозицію. Основу останньої утворює предикатно-аргументна, або реляційна структура, що є ізоморфною структурі ситуації [Кобозева 2000:219]. Пропозиційною функцією називається вираз, який містить одну або більше змінних і перетворюється на пропозицію, коли замість змінних підставляються певні сутності [там само]. Пропозиційна функція є видом схемної структури і співвідноситься з такими поняттями когнітивної лінгвістики, як базовий фрейм [Жаботинская 1999, 2002], схема події (eventschema) [Dirven, Verspoor 1998: 81-90], тип події (eventtype) [Goldberg 1995: 40], концептуальний архетип (conceptualarchetype) події [Langacker 2000: 24]. Тип фрейму/схеми визначається семантикою прототипового дієслова, "яке вживається в питанні про те, якого роду подія має місце" [Dirven, Verspoor 1998: 82]. Це дієслово має ряд семантичних валентностей, які визначаються як будь-яка (незв'язана) змінна X, що входить у тлумачення (опис значення) лексеми [Тестелец 2001: 158]. Інакше кажучи, пропозиційна функція відповідає фрейму з незаповненими терміналами (слотами). Організуючим центром фрейму служить дієслово (предикат), яке має свою систему актантів (аргументів), або глибинних відмінків, згідно Ч. Філмора [Филлмор 1981a, б].

Фреймова структура характеризує предметну ситуацію як тип, задаючи можливі напрямки її осмислення, і в цьому відношенні вона неоднозначно

відбиває семантику дискурсеми неправди з точки зору її віднесення до об'єктивної реальності. При заповненні слотів ми маємо справу вже не з ситуацією-типом, а із ситуацією-екземпляром, яка інтерпретується людиною як представник деякої узагальненої ситуації-типу [Кобозева 2000: 248]. У термінах формально-логічної семантики ситуація-екземпляр постає замкнутою пропозицією, у якій змінна величина замінена на сталу і до якої можна застосувати поняття істинності та хибності. У когнітивній семантиці поняттю замкнутої пропозиції відповідає поняття фрейму з заповненими слотами.

Питання про типологію фреймів/схем подій вирішується дослідниками по-різному в залежності від спрямованості їхніх інтересів. Так, у якості основних подійних схем, що лежать в основі семантики двохоб'єктних перехідних дієслів, А. Голдберг виділяє наступні: каузативна (someonecausingsomething), експерієнційна (someoneexperiencingsomething), руху (somethingmoving), стану (somethingbeingin a state), посесивна (someonepossessessomething), каузованої зміни стану або місця розташування (somethingcausing a changeofstateorlocation), впливу (somethinghavinganeffectonsomething) [Goldberg 1995: 39]. Р. Дірвен і М. Ферспуер пропонують більш загальну, хоча також побудовану на дієслівній основі, класифікацію, виділяючи наступні типи схем: буттєва (beingschema), подійна (happeningschema), акціональна (doingschema), експерієнційна (experiencingschema), посесивна (havingschema), руху (movingschema), переміщення (transferringschema) [Dirven, Verspoor 1995: 81-90]. Найбільш загальні принципи категоризації та організації вербалізованої інформації відбиває система, запропонована С.А. Жаботинською, яка зводить різноманіття видів схемних структур, виділених сучасними дослідниками, до наступних базових типів фреймів: предметний, акціональний, посесивний, таксономічний і компаративний [Жаботинская 1999, 2002].

Взявши за основу класифікацію С.А. Жаботинської, звернемося до розгляду типів фреймів, у яких може здійснюватись навмисне

перекручування інформації, метою якого є введення співрозмовника в оману. Для подібного аналізу необхідно ввести поняття, яке дозволяє виділити з обсягу інформації, що стоїть за висловлюванням, той її 'квант', що зазнає перекручування. У якості цього поняття ми приймаємо уживане в когнітивній граматиці поняття 'профіль'. Р. Ленекер називає весь обсяг структурованої у вигляді фрейму інформації, що стоїть за мовним виразом, концептуальною базою [Langacker 1987: 5.1, 486], а ту її частину, з якою мовна одиниця співвіднесена безпосередньо, – профілем [там само: 5.0, 5.1, 491].

Зазначимо, що інформація, яка є 'прихованим профілем', може бути отримана не тільки шляхом аналізу дискурсом неправди, але і висловлювань, у яких відповідний зміст передається за допомогою непрямої мови (так званою модальною рамкою 'квотативу' (Quotative) [Palmer 1986: 7]), а також висловлювань, у яких неправда подається описово (дескрипції неправди). Далі ми звертаємося до розгляду дискурсом, у яких концепт НЕПРАВДА 'перформується', залучаючи також дані, отримані на основі аналізу непрямих і дескриптивних структур.

У *предметному* фреймі одна й та сама сутність (ЩОСЬ чи ХТОСЬ) характеризується за своїми кількісними, якісними, буттєвими і локативними параметрами [Жаботинская 2002: 118]. У дискурсі неправди прихованим профілем може бути як сама зв'язка *є/існує* (1), так і внутрішньопросторовий вітальний зв'язок між предметом і такими його окремими властивостями, як якість (2-3), кількість (4-5), місце буття (6), час буття (7), спосіб буття (8-10), а також суб'єктна оцінка цих властивостей (11):

(1) *'There's no post on Christmas Eve,' she said, eyeing my clothes suspiciously.*

'Yes, there is, Sister,' I lied. 'Special wartime arrangement.' (Dickens: 64)

Наведений приклад є випадком так званої 'тотальної неправди', яка завжди пов'язана з 'так' або 'ні' [Вайнрих 1987: 74].

Якісна визначеність предметів і явищ – це те, що робить їх стійкими, розмежовує їх [ФС 1991: 186]. Поняття стійкості, однак, відносне: воно може бути як постійним, позачасовим (2), так і обмеженим у часі рамками певної ситуації (3):

(2) *'What kind of account do you charmers say you put it in?'*

'A deposit account.'

He made a spitting noise again. 'Now I know you're lying. If you had opened anything at all in my behalf, it would have been a discretionary investment account.' (Archer: 93)

(3) *'Is Madam indisposed, sir, do you think?' he asked me.*

I might have told him that Madam was not so much indisposed as in fury, and would probably ring her bell in a moment and demand Wellington and the carriage to take her back to Plymouth.

'No,' I said, 'her hair is not yet dry. You had better tell John to take a tray up to the boudoir.' (Maurier: 128)

Поряд з якісною визначеністю, інформація характеризується також кількісною визначеністю, яка менш тісно пов'язана з буттям предмета: «кількісна визначеність на відміну від якісної характеризується зовнішнім відношенням до природи предметів» [ФС 1991: 187]. Кількісна ознака пов'язана з відношенням квантифікації, виділенням дискретних частин:

(4) *NELL: So how many calls have you been making a day?*

SHONA: Six

NELL: And what proportion of those are successful?

SHONA: Six.

NELL: That's hard to believe.

SHONA: Four.(Churchill: 61)

Час і місце буття предмета тісно пов'язані між собою, тому у випадку навмисного перекручування відповідної інформації мова йде про місцезнаходження предмета у визначений час, але при цьому первинним

інформаційним фокусом (траектором) [Langacker 1987: 6.1.2. – 6.1.3.] може бути як місце (5), так і час (6) буття предмета:

(5) *FELIX: ...Where were you?*

OSCAR: I was in the office, working. <...>

FELIX: I called your office at seven o'clock. You were gone. (Simon: 269)

(6) *'When'd you get in?' [to the hotel]*

'Last night,' Dill lied. 'Late.' (Thomas: 76)

Перекручуванню може піддаватися і спосіб буття предмета, який виявляється як властиві предмету стан (7) або дія (8), кореферентні місцю/часу (9):

(7) *'DoyouknowtheRowntrees w e l l ?' shepersisted. Shecouldn'tgetoverit.*

'Yes, quitewell,' I lied. (Dickens: 295)

(8) *'Kathleenwritestomeregularly.'*

Thiswasn'ttrue. (Spark: 9)

(9) *'TheyarealsotryingtotellmeNickandBarrydiedin a caraccident.'*

'Yes, sir,' saidMarc.

'I don'tbelieve a goddamnwordofit,' saidNanna. (Archer: 93)

Суб'єктивна оцінка предмета може не відповідати його якостям і бути неширою, але в ситуації, що не характеризується емоційною напруженістю, фальсифікація суб'єктивного відношення, як правило, кваліфікується як удавання, що виступає як субординатний концепт стосовно неправди:

(10) *'You'vealways,' hesaid, 'thoughtthatmypoeetrywaswonderful.' 'I havesaidso,' shesaid, 'butitwas a sortofplay-act. Ofcourse, it'sonlymyopinion, but I thinkyou're a third-ratepoet.' (Spark:76)*

Організуючим центром **посесивного** фрейму виступає дієслово *have*, лексико-семантичні варіанти якого специфікують тип субфрейму ('власник – власність', 'ціле – частина', 'контейнер – вміст' [Жаботинская 2002: 19]). Наш аналіз показує, що останній тип субфрейму не є характерним для дискурсом неправди, а найбільш розповсюдженим є перший:

(11) *Matrongaveme a quickglintfromthethicklensesandsaid:*
'Youhadbettercomebackandseemein a cleanapron, Nurse.' <...>

I didn'tfeellike a faggingallthewaydowntomyroom. 'PleaseMa'am,' I said, 'I haven'tgot a cleanonetillthelaundrycomesback.' (Dickens: 36)

Суб'єктом дії, що позначається дієсловом *have*, може бути не власник предмета, а експерієнцер події, втягнутий у неї учасник (субфрейм 'частина – ціле'):

(12) *PEGGY: ... I understandyouhadsomeproblemsatthestudio.*

BUDDY: Oh, yes, wedid.

PEGGY: Whatwasit?

BUDDY: Itwas...er... (heseemstoflame) Er...wehad a fire. (Simon: 60)

Експерієнційна схема виділяється Р. Дірвеном і М. Ферспуер як окремий тип [Dirven, Verspoor 1998: 86], але ми дотримуємося трактування, відповідно до якого посесивний фрейм, у даному випадку, включає предметний фрейм самої події (*Therewas a fire*), утворюючи міжфреймову концептуальну мережу [Жаботинская 2002: 119]. Тип фрейму, структуруючого дану дискурсеми неправди, визначається відповідно до типу матричного (включаючого) фрейму, тобто є посесивним.

Таксономічний фрейм, що моделює відносини категоризації [там само: 120], представлений у дискурсемах неправди переважно у варіанті ЩОСЬ-вид є ЩОСЬ-рід, причому предметна сутність (вид) може бути як особою (живим об'єктом) (13), так і неживим об'єктом (14):

(13) *PEGGY: I'mnotverygoodatnames. In fact, I'm afraid I've forgotten yours.*

BUDDY: Oh ... It's Manheim.

PEGGY: That's right Mr Manheim.

BUDDY: Jack Man-heim ... No, not Jack.

PEGGY: That's right, Jack.

BUDDY: Yes, Jack. (Simon: 60)

(14) *'So what exactly are you doing for a living, old boy? Don't quite understand,' Belinda's father asked.*

'It's a government-sponsored language lab, sir,' said Pym, in accordance with the Firm's sketchy guidelines on cover. 'We work out exchanges of academics from various countries and arrange courses for them.'

'Sounds more like a Secret Service to me.' (Carré: 534)

Варіанти таксономічного фрейму ЩОСЬ-вид є ЩОСЬ-роль ілюструє наступний приклад:

(15) *'Tom says you were harassed by some tiresome man at the cricket match,' said Mary while they enjoyed a rather stiff nightcap after their heavy day.*

'Was I?'

'Some little man who chased you round and round the ground. Sounded like an angry husband to me. He had a moustache unless Tom imagined it?'

Then vaguely Magnus did remember. 'Oh, that's right. He was [a] some boring ancient Brit [b] who kept pressing me to go and see his villa. [c] Wanted to flog it.' (Carré: 149)

У прикладі подані обидва варіанти таксономічного фрейму – постійний таксон предметної сутності (рід) (15a), який вербалізовано іменною групою, і тимчасовий таксон (роль) (15b, c), який вербалізовано клаузою.

Компаративний фрейм виникає на основі таксономічного фрейму і формується міжпросторовими зв'язками тотожності (16), схожості (17) і подібності (18) [там само: 120]:

(16) *'Then something which had been stolen from me at the bus stop a couple of days earlier.'*

'What?'

Zen hesitated. He obviously couldn't tell Moscati about the theft of the Ministry's video.'

'A book I was carrying in my pocket.' (Dibdin: 143)

(17) *Some of the crackers, it was true, had little wooden soldiers inside them but these were called samples and kept separate. The rest, Sys explained, were for decoration, Titch, like flowers when there aren't any.* (Carré: 88)

(18) *'The new committee, Mary,' Magnus pronounces, 'is the most stupid bloody charade I've been mixed up in, and believe me, I've seen a few.'* <...>

'The new committee that your Magnus derided was shaping up to be a very high-powered outfit.' (Carré: 106-7)

В **акціональному** фреймі кілька предметів, що є учасниками події, наділяються аргументними ролями [там само: 118]. У дискурсі неправди може бути сфальсифікованою інформація, передана як дієсловом (19) (тотальна неправда), так і його актантами (20-25):

(19) *'You've been reading my correspondence, haven't you?'*

'No, of course not.' (Carré: 176)

АГЕНС:

(20) *'The decision was your mother's to make and she made it.'*

'You,' said Maxi slowly, 'are a stinking, rotten, filthy liar. Mother didn't decide anything. But you did.' (Krantz: 109)

ПАЦІЄНС:

(21) *'So what happened?' Dill said.*

'Oh, I went up the morning and saw her and told her all that fuss'd kept Harold awake, which was a lie, because he'd slept right through most of it, and it was me they'd kept awake ...'. (Thomas: 116)

БЕНЕФІЦІАНТ:

(22) *'I took it for you, Daisy, as a present for you.'*

'No, you didn't,' said Daisy.

'Well, perhaps not.' (Fitzgerald: 68)

ІНСТРУМЕНТ/ПОМІЧНИК:

(23) *'And you bought it?' says Makepeace.*

'Yes, sir.'

'You're not of age, half of you.'

'We used an intermediary, sir. A fine lawyer of this district who in his modesty wishes to remain anonymous.' (Carré:38)

ПРИЧИНА:

(24) *HAZEL: (impulsively) Oh, it will be so good to see Orin again. (Then embarrassed, forces a self-conscious laugh and gets up and kisses LAVINIA) Well, I must run. I've got to meet Emily.* (O'Neill 1: 158)

(25) *'I sent you off duty hours ago, Nurse Dickinson,' she said. 'What on earth are you doing?'*

'I forgot my lecture book, Sister,' I answered. <...>

It strikes me now how very often I failed to obey Sister Fairchild's injunction to 'cultivate scrupulously the habit of accurate statement.' Unless it meant harm to anyone else, it was much simpler to make an excuse, if you had a convincing one, than to go through the fatigue of another row. I probably never deviated from the accurate statement so often in my life before, not even at school. But in hospital you have to look after your own interests. (Dickens:77)

Вчинок може мати ряд причин, але головна – лише одна, і саме вона є його рушійним мотивом. Приховування, заміна головної причини другорядною, як у прикладі (24), звичайно кваліфікується як привід, що є субординатним стосовно концепту НЕПРАВДА. Вигаданий привід (25), як правило, кваліфікується адресатом як неправда, але це у значній мірі залежить від характеру ситуації (конфліктний чи гармонійний) та стосунків між комунікантами.

4.2. Комунікативний аспект дискурсами неправди пов'язаний з особливостями використання знака комунікантами. Його дослідження передбачає з'ясування характеру здійснюваної мовленнєвої дії – її цільової спрямованості, мотивів адресанта, змін, які вона викликає в ситуації спілкування, насамперед, в думках, почуттях та поведінці адресата.

Найуживанішу метамову опису даного компонента змісту пропонує теорія мовленнєвих актів, де цільова спрямованість висловлювання (іллокуція) експлікується у вигляді певним образом зорганізованого набору

умов успішності. Проте цей теоретичний інструмент не є достатньо ефективним при розгляді особливостей дискурсивної реалізації неправди через те, що остання не має конвенційних засобів вираження, а іллокутивні акти визначально не лише інтенційні, а й конвенційні [Strawson 1964: 459]. Дослідники, які працюють над даною проблемою у руслі теорії мовленнєвих актів, вважають неправду перлокутивним актом [Бабич 2003; Плотникова 2000; Янушкевич 1992; Reboul 1994; Vreschueren 1985]. Відповідний перлокутивний ефект досягається шляхом порушення умови щирості (мовець має намір примусити слухача повірити в те, що умова щирості дотримується). Оскільки ефект такого типу, згідно дослідників, є наслідком іллокутивного акту, то неправда – це так звана ‘пряма перлокуція’ (пор.: ‘непряма перлокуція’, що є наслідком локутивного акту [Cohen 1973]).

Перлокутивний ефект неправди є прихованим [Габермас 1999: 294]. Він спостерігається лише за умови досягнення іллокутивного ефекту, який, в свою чергу, спостерігається тільки тоді, коли мовцеві вдається приховати істинні цілі свого мовленнєвого акту. Відношення прямої перлокуції та іллокуції у випадку неправди характеризується наступною залежністю: “Якщо мовець промовляє висловлювання, яке є неправдою, для успішності останньої необхідно, щоб був вдалим мовленнєвий акт асерції. Але, якщо перлокутивний акт неправди вдалий, то саме це робить невдалим іллокутивний акт асерції” [Reboul 1994: 297]. У цьому, підкреслює Г. Ребуль, і полягає парадокс представлення неправди в термінах теорії мовленнєвих актів, який не може бути розв’язаний шляхом поглиблення уявлень про феномен неправди, а вимагає вдосконалення теоретичного апарату її опису. Дискурсивна лінгвістика, на нашу думку, відкриває нові перспективи для наукових пошуків у цьому напрямку.

Дискурсивний підхід уможливлює повніше врахувати специфіку інтенції мовця (брехуна), яка є доволі складною. Ми приймаємо широке визначення інтенції як “бажання, для реалізації якого уживатимуться певні

кроки” [Почепцов 1986: 74] і розділяємо інтенції брехуна на актомовленнєві та постакутомовленнєві [там само: 83-88].

Акутомовленнєва інтенція брехуна – це ‘багатошарова’ сутність. Перш за все, його намір приховати свою інтенцію ввести співрозмовника в оману сам по собі є інтенцією, яку ми визначаємо як кінцеву актомовленнєву інтенцію латентного типу [там само: 84]. Без інтенції мовця ‘замаскувати’ свої істинні думки та наміри немає й неправди. Акт неправди перетворюється на парадокс, якщо використовується перформативна формула ‘я брешу’. Кінцева актомовленнєва інтенція мовця може бути реалізована за умови реалізації інтенції ввести слухача в оману щодо певного стану речей (умова істинності). Для цього повинна бути реалізована інтенція мовця ввести слухача в оману стосовно своїх знань/думок (умова щирості). Це, у свою чергу, вимагає, щоб була реалізована інтенція мовця завоювати довіру співрозмовника (умова довіри).

Кінцева постакутомовленнєва інтенція брехуна, як і його актомовленнєві інтенції, не маніфестується. Її показниками є “не стільки особливості структурно-семантичного оформлення висловлювання, як особливості його семантики і ситуації реалізації” [там само: 75-76]. Однак кінцева постакутомовленнєва інтенція є контекстним параметром, що визначає не тільки правомірність кваліфікації того чи іншого відрізка дискурсу як дискурсеми неправди, але й дозволяє диференціювати види дискурсем. Як справедливо зауважує О.Г. Почепцов, “розгляд мовленнєвих актів в аспекті кінцевої інтенції дозволить зробити один крок вперед від висловлювання і наблизити мовленнєві акти до дискурсу” [там само: 81].

Телеологічна складова є важливим параметром дискурсеми неправди. Підтвердженням цьому є той факт, що ціла низка класифікацій неправди ґрунтується на її цільовій спрямованості [Augustine 1952; Barnes 1994; Ford 1995; Jaspers 1991; Karpman 1953; Ludwig 1965]. Не заперечуючи важливості цього критерію, ми вважаємо такий підхід однобічним, дотримуючись тієї точки зору, що при виділенні типів неправди повинні братися до уваги, перш

за все, її онтологічні характеристики. Проте оскільки на даному етапі предметом нашої безпосередньої уваги є цілі (кінцеві постакомовленнєві інтенції) брехуна, звернемося до питання про те, на яких підставах може бути здійснене виділення їхніх видів. Підкреслимо, що через різнорідність критеріїв спроби звести їх в єдину систему навряд чи доцільні (пор.: [Barnes 1994:13-16; Ford 1995:28-32; Karpman 1953; Ludwig 1965:7-13]). Охарактеризуємо цілі мовця згідно з такими параметрами, як: спрямованість на досягнення результату, стратегія реалізації, оцінка.

Результат. Мета визначається як передбачення в свідомості суб'єкта результату, на досягнення якого вона направлена [ФС: 512]. У випадку неправди таким результатом може бути:

- задовільнення особистих потреб (*егоцентричні* цілі): отримання, збереження чи збільшення матеріальних (їжа, гроші, майно) чи символічних (влада, посада, нагорода) цінностей, уникання неприємного (когнітивного дисонансу, покарання), шкідливого чи небезпечного, отримання насолоди і т.ін.;
- задовільнення соціальних потреб (*реляційні* цілі): ініціація, підтримка, розвиток чи припинення міжособистісних стосунків, уникання конфлікту, підтримка чи переспрямування соціальної взаємодії, захист іншої людини від прикростей чи небезпеки, підтвердження очікувань, що стосуються рольових взаємовідносин і т.ін.;
- задовільнення потреби у позитивному 'суспільному обличчі' (цілі *позитивної самопрезентації*): уникнення сорому чи ніяковості, створення сприятливого враження, задовільнення чи захист самолюбства, підвищення соціальної прийнятності і т.ін.

Такий розподіл є умовним, оскільки неправда, власне кажучи, завжди переслідує егоцентричні цілі, навіть якщо вона спрямована на збереження 'суспільного обличчя' або захист інтересів іншої людини, яка небайдужа адресанту. Захищаючи його від прикростей, адресант оберігає й себе. Реляційна ціль, таким чином, не заперечує особистої зацікавленості мовця,

але припускає розширення сфери телеологічної спрямованості його мовленнєвої дії шляхом залучення 'іншого'. Цілі позитивної самопрезентації, з одного боку, належать до особистих потреб людини, а з іншого, можуть бути реалізовані тільки за рахунок встановлення відносин з людьми навколо неї. У цьому сенсі вони мають проміжний статус між егоцентричними і реляційними цілями.

В одиничних дискурсах неправди ці види цілей можуть поєднуватися, виступаючи як безпосередня, близька і віддалена (пор.: [ФС:512]). Для підтвердження даного положення розглянемо наступні приклади:

(26) *Rick is recalled from his conference, a meeting with Dobbsie is arranged, a mutually established. Both men are Liberals or Masons or the Sons of Great Men, both follow arsenal, admire Joe Louis, think Noël Coward is a sissy, or share the same vision of men and women of all races marching arm in arm towards the one great haven which, let's face it, is big enough for all of us, whatever our colour or creed may be – this being one of Rick's set speeches, guaranteed to make him weep.* (Carré:133)

У даному прикладі бачимо ряд потенційних дискурсом неправди, які мають спільну мету – формування особистих відносин, встановлення символічної межі між 'своїми', до кола яких входять адресант і адресат, і 'чужими'. Неправда такого роду потребує обізнаності брехуна про співрозмовника, його переконання, смаки, звички і т.ін. Слід, проте, відзначити, що досягнення реляційної мети може бути лише першим кроком мовця до віддаленої мети з тим, щоб згодом скористатися цими відносинами в корисливих цілях. Підтвердження цьому знаходимо у ко-тексті вищенаведеного фрагменту:

(27) *Dobbs becomes an honorary member of the court and within days introduces a loved colleague named Fox, who also likes to do good for mankind, and whose job is selecting building land for the post-war Utopia. Thus the ripples of the conspiracy multiply, find each other and spread.* (Carré:133)

З даного фрагменту видно, що відносини довіри і взаєморозуміння стали основою для дальших дій шахраїв, кінцевою метою яких є нажива. Реляційна мета в даному випадку виступає як безпосередня, що є підлеглою віддаленій меті – егоцентричній.

Цілі позитивної самопрезентації тісно пов'язані з реляційними, оскільки важко говорити про позитивну самопрезентацію взагалі, безвідносно 'іншого'. Для того, щоб бути успішною, неправда з метою позитивної самопрезентації, так само, як і з реляційною, вимагає обізнаності брехуна про переконання адресата, його інтереси, смаки і звички, соціально-групову приналежність і т.ін. У цьому плані показовим є наступний фрагмент:

(28) *'Some rich shit in Merton is trying to get me to go to bed with him,' he protested, in the tone of healthy exasperation he had been practicing all the way to the gates. 'He sent me a Harry great case of port to buy me over.'*

If Sefton Boyd doubted him he did not let it show. Between them they carried their booty to the Gridiron Club where six of them drank it at a sitting, fitfully toasting Pym's virginity till morning. A few days later Pym was elected a member. (Carré:259)

З широкого контексту твору відомо, що СефтонБойд та його друзі – гомосексуали. Здогадуючись про їхню сексуальну орієнтацію, Пім грає на цьому, нічого відкрито не заявляючи про свою. Він подає себе у якості об'єкта сексуальних домагань якогось вигаданого гомосексуала, підтвердженням чому, нібито, є ящик вина, насправді присланий його батьком. Таким чином, в даному випадку мета позитивної самопрезентації щодо сексуальної меншості поєднується з реляційною метою встановлення відносин з його представниками, що є підлеглою егоцентричній меті – стати членом престижного студентського товариства, до якого вони входять.

(29) *'Did you sleep with her?'*

'Of course.'

'How many times?'

'Four or five.'

'All in one night? You are a tiger! Was she grateful?'

'She was very, very experienced.'

'More than your Jemima?'

'Well, jolly nearly.'

'More than your wicked Lippsie who seduced you when you were still a little boy?'

'Well, Lippsie was in a class of her own.' (Carré:201)

Учасниками даного діалогу є зрілий чоловік і хлопець. Останній хоче виглядати в очах співрозмовника дорослим і досвідченим, для чого вигадує свої любовні пригоди. В даному випадку мета позитивної самопрезентації є підлеглою реляційній меті.

(30)The way the man boasted. He'd not a foot on the earth when he started with his lying. How he'd been Lady Mountbatten's lover and she'd assured him he was better than Noël Coward. How they wanted him for Ambassador in Paris but he'd turned it down, he'd no patience with the airy-fairies. (Carré:296)

У підкреслених дискурсемах неправди адресантом є чоловік, а адресатом – жінка, котрій він хоче сподобатися. Обидві дискурсеми характеризуються спільною цільовою спрямованістю на створення іміджу людини, яку визнають і цінують у вищому суспільстві. Мета позитивної самопрезентації є підлеглою реляційній меті, а остання – егоцентричний (задоволення фізіологічної потреби).

Залежно від **стратегії реалізації** цілі можуть бути розділені на захисні й наступальні.

Захисні цілі обумовлені бажанням адресанта уникнути покарання, складних пояснень, втручання в особисте життя, захистити себе від цікавості, зберегти щось у секреті і т.ін.:

(31) 'You've been reading my correspondence, haven't you?'

'No, of course not.' (Carré: 176)

У даному прикладі метою неправди є самозахист. Хлопчик знає, що читати чужі листи не можна і за таку провину він буде покараний, тому, коли батько

запідозрює його, він говорить неправду для того, щоб уникнути покарання.

Наступальні цілі є спрямованими на отримання цінностей, до яких, зокрема, відноситься й інформація:

(32) *'Ms. Delmonico?' I began. 'My name is Jessica Popper. I'm a veterinarian based in Joshua's Hollow.'*

At least that much was true. But as I muddled through the next part, I was certain I could feel my nose growing longer.

'A client of mine owns two female Tibetan Terriers. She's interested in breeding them, and she asked me to help her find a possible stud here on the island. I understand you own a male with quite an impressive pedigree ... Karma Kai Li of Shangri-La Kennels?' (Baxter:137)

Ветеринар Джесіка Поппер має на меті ближче познайомитися з міс Дельмоніко для того, щоб одержати від неї інформацію про вбивство, що розслідується. Вигаданий привід для візиту, який нібито носить професійний характер, є наступальною неправдою.

Наступальні цілі нерідко пов'язані з заподіянням шкоди іншим людям:

(33) *'I want my money.'* *She shrieked it, tossed what was left in her glass in his face.*

The quartet playing pool looked over. The biggest of them tapped his cue against his palm as he sized Seth up.

She leaped off his stool, and fury had her practically in tears. 'He stole my money.' (Roberts:343)

Переконавшись у тому, що її спроба шантажу зазнає невдачі, жінка вирішує атакувати свого співрозмовника (Сета), публічно обвинувачуючи його в крадіжці. У цьому випадку неправда є наступальною за характером.

Межа між захисними та наступальними цілями нечітка, оскільки наступ, як відомо, є способом захисту. Неправда може бути підказана самим розвитком ситуації, коли ініціатива формально належить адресанту, який розуміє, що не може обійти певну тему, тобто він змушений дати пояснення:

(34) *'<...>You don't think too tarty?'*

'I think perfect.'

'Okay, we buy two. One for my sister Zsa-Zsa, she my size.' (Carré:156)

Адресант має на меті уникнути цілком природних в даній ситуації, але небажаних для неї розпитувань про те, чому вона купує дві однакових речі (поспішає виманити якомога більше грошей). З одного боку, це дозволяє кваліфікувати дану дискурсеми як захисну; з іншого боку, ініціатором пояснення є сам мовець.

(35) *'Sorry, gang. Got a bit pissed with Dimitri. Swine drank me clean under the table.' <...>*

'Dimitri hasn't seen you since last Monday. He told us himself an hour ago.'

(Carré: 153)

З контексту роману відомо, що адресант пов'язаний з присутніми певними відносинами (дружина та друг). З'явившись вдома після дводенної відсутності без попередження, він розуміє, що для збереження цих відносин йому необхідно пояснити свою поведінку, проте сказати правду він не може. У ситуації 'німого запитання' людей, які хвилювалися за нього, неправда мовця може бути кваліфікована як захисна, хоча за умови того, що ситуація не носила б такий відверто остенсивний характер, відповідна дискурсема могла б бути кваліфікована як наступальна, ініціативна неправда.

З цільовою спрямованістю неправди безпосередньо зв'язана **оцінка** її наслідків, яка є одним з видів раціоналістичних оцінок – утилітарних, а точніше, **бенефактивних** оцінок [Арутюнова 1988: 68]. Бенефактивне знаходиться в контрарних відносинах зі шкідливим. Зв'язок з каузальними відносинами обумовлює дескриптивний зміст цього типу оцінки [там само], що відрізняє його від психологічних і етичних оцінок.

На основі критерію бенефактивності розрізняємо **шкідливу** й **альтруїстичну** неправду. Шкідливість – градуйована властивість, що варіює від безперечної шкідливості (напр. (33)) до відносно нейтральної (напр. (34)). Цей критерій дозволяє виділити так звану **білу** неправду, яка може бути во благо як адресату (наприклад, хворому, старому або дитині, для підтримки

духу, підбадьорення), так і третій особі або особам (наприклад, порятунок або захист невинного):

(36) *'I'm in love with a rather super girl, too,' said Pym when it was nearly time to part, in a further effort to persuade Rick of his happiness. 'It's quite amusing. We write each other every day.'* (Carré:144)

Даний приклад ілюструє білу неправду сина, який прагне заспокоїти батька, запевняючи його у тому, що його справи йдуть чудово.

(37) *'And who was it you talked to?'*

'One of the editors.'

'What was his name?'

Not until that point did Tomas realize that he was under interrogation. All at once he saw that his every word could put someone in danger. Although he obviously knew the name of the editor in question, he denied it: 'I'm not sure.'

'Now, now,' said the man in a voice dripping with indignation over Tomas's insincerity, 'you can't tell me he didn't introduce himself!' (Kundera:187)

Неправда Томаса на допиті є не тільки очевидною для слідчого, але й небезпечною для самого мовця. Проте він не видає малознайому йому людину. Даний випадок може бути кваліфікований як біла неправда.

Бенефактивність неправди тісно пов'язана з етичною оцінкою, підставою якої є мотиви мовця. У культурах, що розвивалися під впливом християнства, неправда звичайно асоціюється з негативною етичною оцінкою: вона морально осудлива внаслідок того, що переслідує корисливі цілі, незважаючи на те, що це може заподіяти шкоду іншим людям. Погоджуючись, в цілому, з Є. Суїтзер у тому, що в будь-якій неправді присутній егоїстичний інтерес [Sweetser 1987: 55], ми вважаємо за доцільне розмежування егоїстичної та альтруїстичної неправди залежно від того, які цілі превалюють. Проте розібратися в цьому не завжди легко, про що свідчить нижчеподаний фрагмент, що складається з двох коротких комунікативних обмінів (автомеханік/мафіозо й автомеханік/його друга (приватний детектив)):

(38) *'There is something missing from the glove compartment. Do you know anything about that?'*

Mr. J.L.B.Matekonishook his head – three times. <...>

'...You see, I have never lied. I have never lied before, even when I was a small boy. My tongue would go stiff if I tried to lie, and I couldn't.'

Mma Ramotswe upended the teapot for a final time.

'You've done very well this time. Lies are quite all right if you are lying for a good cause. Is it not a good cause to find out who killed an innocent child? Are lies worse than murder, Mr. J.L.B.Matekoni? Do you think that?'

'Murder is worse. But...'

'Well, there you are. You didn't think it through, did you? Now you know.'

(McCall Smith:182, 186-7)

Автомеханік навмисно вводить співрозмовника в оману щодо дійсного стану речей, але здійснює це невербально, що, проте, розцінює як неправду. Спочатку він сумнівається в етичності свого вчинку, але його подруга розсіює його сумніви, мотивуючи це тим, що у даному випадку подання стану речей у перекрученому вигляді переслідує альтруїстичні цілі (встановлення справедливості). Проте рушійним мотивом автомеханіка, власне кажучи, була реляційна ціль – допомогти людині, яку він кохає.

Цілі визначають такий параметр дискурсеми неправди, як **тональність** (key). Остання визначається Е. Гофманом як набір конвенцій, за допомогою яких певний вид діяльності, який вже є значущим в термінах якоїсь первинної рамкової структури, трансформується в щось інше, модельоване на цій основі, що сприймається комунікантами як інша сутність [Goffman 1974: 43-44]. Тональність, таким чином, визначає те, як ми розуміємо те, що відбувається [там само].

До цього часу ми мали справу з так званою 'базовою тональністю' (basickey) [там само: 48] неправди, яка, проте, може мінятися, що пов'язано з нейтралізацією мети введення співрозмовника в оману, її підпорядкуванням

іншій меті. Остання може мати наступні різновиди: дотримати соціальні конвенції (ввічливість), зробити приємне (комплімент), розважити, потішити (жарт), висміяти (іронія), дати зрозуміти, що співрозмовник подобається (флірт) і т.ін.

Ввічливість є одним з найбільш поширених випадків зміни тональності неправди. Так, наприклад, згідно з прийнятими в англійських культурах соціальними нормами, слід спростовувати скарги співрозмовника стосовно його здоров'я, віку, зовнішності, навіть якщо їхній зміст відповідає дійсному стану речей:

(39) *'...Then they appointed Swallow. Some people would have preferred me, I believe, but I'm getting too old for that sort of thing.'*

'Oh, surely not,' said Persse, because Rupert Sutcliffe seemed to hope he would. (Lodge: 21-22)

Даний приклад ілюструє конвенційну неправду зі зміненою тональністю, направлену на збереження позитивного 'суспільного обличчя' адресата.

Неправда зі зміненою тональністю, що продиктована ввічливістю, може бути і менш конвенційна, як в прикладі нижче:

(40) *'And Seth.' She held out a hand to him. 'How wonderful to see you again. I was afraid you must be stuck in traffic. I was so hoping you and Dru would come stay with us for the weekend so you wouldn't have that terrible drive.'*

It was the first time he'd heard of it, but he rose to the occasion. 'I appreciate the invitation, [a] but I couldn't get away. I hope you'll forgive me and save me a dance. [b] That way I'll be able to say I danced with the two most beautiful women in the room.' (Roberts:288)

У наведеному прикладі представлені два види дискурсом неправди зі зміненою тональністю. Ціллю першої є збереження чоловіком (Сетом) позитивного 'суспільного обличчя' як своєї подруги (Дру), так і її матері, відносини яких дуже напружені. Дру не хотіла залишатися в гостях у батьків на вихідні і тому нічого не сказала Сету про їхнє запрошення. Сет виходить зі скрутного становища ('між двох вогнів'), вигадуючи доволі стандартну

причину (а). Друга дискурсема є **компліментом** (b), перебільшуючим красу господині. Він реалізується не прямо, а за допомогою пресупозиції.

Комплімент, проте, може перекручувати дійсний стан речей у доволі очевидний спосіб:

(41) *'But you speak excellent German!'* Herr Ollinger protested. *'I would immediately have thought you are from Germany! You are not? Then where do you come from, if I may be so impertinent?'*

And this was kind of Herr Ollinger for nobody in his right mind, in those days, could have confused Pym's German with the real thing. (Carré:193)

Жарт також може бути зміною тональності неправди:

(42) *'Give me that goddamn coffee or I'm telling Mom you think that yellow dress makes her ass look fat. Your life won't be worth living.'*

'Give him the damn coffee,' Seth snapped. (Roberts:252)

Наведений приклад ілюструє жартівливу загрозу. Контекст, релевантним параметром якого в даному випадку є відносини між співрозмовниками (члени дружної сім'ї), знімає іллокутивну неоднозначність: це, безсумнівно, не шантаж, а грубуватий чоловічий жарт.

Ще одним видом зміни тональності дискурсеми неправди є **іронія**, зв'язок якої з неправдою вже відзначали дослідники [Вайнрих 1987:77; Paulhan 1925: 146]. Д. Шпербер і Д. Вілсон визначають іронію як «лунависловлювання, метою якого є осміяння думки, вираженої у вихідному висловлюванні» [Sperber, Wilson 1986: 241]. Відмінною характеристикою іронії є обов'язкова наявність сигналу іронії (вербального або паравербального):

(43) *'You are awfully interested in wealth all of a sudden.'*

'In you,' he corrected. '<..> Your mother comes down to see you, driven by a uniformed chauffeur. Snazzy stuff. You don't even have somebody to scrub the john. So I ask myself how come that is. Does she like scrubbing johns?'

[a] 'It was a childhood dream of mine,' she said dryly.

[b] 'Anytime you want to fulfill the dream in the studio bathroom, feel free.'

[c] *'That's very generous of you.'* (Roberts:278)

Про хибність твердження (а) свідчить здоровий глузд, оскільки миття туалету не може бути улюбленим заняттям. Сигналами іронії є інтонація й очевидна суперечність змісту висловлювання знанням адресата про світ. Іронія змінює 'серйозну' тональність розмови (b, c).

Завершуючи розгляд цільової спрямованості дискурсом неправди, відзначимо, що неправда може переслідувати і суто позамовні цілі:

(44) *He chose Grosvenor Hotel, Victoria, first and asked the night porter to put him through to the room number Kate had given him. A drowsy man answered.*

'House detective here,' Brotherhood said. 'We've reason to believe you've got a lady in your room.'

'Of course I've got a fucking lady in my room. This is a double room I'm paying for and she's my wife.'

It wasn't any of Pym's voices. (Carré:185)

Мета адресанта полягає в тому, щоб переконатися, що в даному номері готелю не проживає розшукувана їм людина. Для того, щоб почути її голос, він представляється співробітником служби безпеки готелю, який дзвонить з метою перевірки, чи не знаходиться в номері стороння жінка.

4.3. Текстовий аспект. Дискурсема неправди може бути реалізована в усному чи письмовому форматі/модусі, але неодмінно вербальним шляхом, оскільки навмисне введення в оману невербальними засобами, згідно з прийнятою нами точкою зору (див. також: [Bok 1989: 13-14; Sweetser 1987: 59]), є суперординатним стосовно неправди концептом – ОБМАНОМ. Закономірності текстового втілення неправди бачимо в тому, яким чином пропозиційний зміст дискурсеми неправди вбудовується в "ті інформаційні структури, які присутні у момент мовлення в поточній свідомості та/чи в пам'яті комунікантів" [Кобозева 2000:284] та, у свою чергу, втілюються в певних мовних засобах.

Традиційно дослідники розмежовують асертивні та імпліцитні компоненти семантичного представлення речення. Останні виводяться

адресатом на основі інтерпретації його поверхневої структури (пресупозиції, імплікації, конотації та імплікатури). Хоча для навмисного введення в оману можуть використовуватися як перші, так і останні, деякі дослідники, дотримуючись вузького трактування поняття неправди, обмежують сферу її функціонування асертивами (див. огляд робіт в: [Безуглая, Бабич 2003]). Однак наші дані свідчать про те, що в реальній дискурсивній практиці навмисне перекручування інформації, що міститься в пресупозиції і імплікації, також нерідко кваліфікується як неправда. Свою мету, таким чином, ми бачимо у виявленні тих умов, за яких це відбувається, що припускає опору на смислові, а не на формальні критерії при визначенні поняття неправди, тобто широке трактування останнього, що включає й імпліцитні компоненти.

4.3.1. Асерція – це «те, що затверджується, наказується, питається і т.ін. у висловлюваннях з даною пропозицією» [Кронгауз 2001:245]. Асертивно виражена неправда обмежується висловлюваннями першого типу – констатуючими:

(45) *'CanwesendthemoneytoLippsienow?' Pym asked. 'She hasn't got any left.'*
'Now how do you know a thing like that, old son?'

From her letters to you, Pym thought. You left one in your pocket and I read it. But Rick's eyes had their flick-knife glint so he said 'I made it up,' and smiled.
(Carré:89)

(46) *'Tell us, Magnus,' whispered Aunt Bess to him, alone in the scullery, drawing his head close to her own. 'Is it true your dad ever owned a racehorse called Prince Magnus after you?'*

'It's not true,' said Pym without a second thought, remembering the excitement as he sat beside Lippsie on her bed, listening to the commentary of Prince Magnus coming nowhere. (Carré:84)

У вищенаведених прикладах перекручування дійсного стану речей здійснюється за допомогою твердження (45) та заперечення (46), відповідно. За умови повного знання контексту інтерпретатор однозначно визначає

відповідні висловлювання як брехню. Дискурсеми неправди такого роду називаємо асертивними простими, оскільки в їх основі лежить лише одна пропозиція, навмисно перекручена адресантом з метою введення адресата в оману.

Матричний фрейм, що визначає тип дискурсеми неправди, може ускладнюватися як за рахунок включення низки пропозицій, в яких перекручується дійсний стан речей, так і за рахунок включення інших фреймів, що також містять перекручену пропозицію (пор. міжфреймова концептуальна мережа [Жаботинская 2002: 119]).

Якщо обидві пропозиції, що зазнають перекручування, входять до складу одного фрейму, то такі дискурсеми неправди ми називаємо асертивними поширеними:

(47) OSCAR (into the phone): *What's that, darling? What goldfish? Oh, in your room! Oh, sure. Sure, I'm taking care of them. (holds the telephone over the chest) Oh, God, I killed my kid's goldfish! (Back into the phone) Yes, I feed them every day.* (Simon: 224)

Виділена підкресленням дискурсема неправди включає дві хибні пропозиції, що співвідносяться з різними слотами акціонального фрейму: *I feed them* (тотальна неправда) і *I feed them every day* (перекручення в слоті ЯК).

Якщо перекручені пропозиції, експліцитно представлені в поверхневій структурі членами речення (несентенціональний тип), відносяться до різних фреймів, тобто одна входить до складу матричного фрейму, а друга – до включеного, то такі дискурсеми ми називаємо асертивними складними:

(48) CORIE: *Mother, you're not going home. It's the shank of the evening.*

MOTHER: *I know, but I've got a ten-o'clock dentist ... at nine o'clock ... and it's been a very long evening ... What I mean it's late, but I've had a wonderful time ... I don't know what I'm saying.* (Simon: 170)

У вищенаведеному прикладі перекручування пропозиції в посесивному фреймі (*I have a dentist appointment*) є 'базовою' неправдою, яка окреслює

межі даного фрагмента вигаданої реальності. Включений предметний фрейм, де профілюється зв'язок між предметом і його властивістю, є 'розширенням' [Воробйова 2004:19], деталізацією цього фрагмента (*It's a ten-o'clockappointment*).

Розглянемо випадок, коли неправда реалізується складним реченням:

(49) *'Looking for money, are we, Titch?' a woman's voice asked him, from the bathroom doorway. It was Doris, typist elect and good scout. 'Spare yourself the trouble, I would. It's all tick with your dad. I've looked.'*

'He told me he'd left me a bar of chocolate in this room,' Pym replied resolutely, and continued delving while she watched. (Carré:124)

В основі даної дискурсеми неправди лежить акціональний фрейм (матричний), об'єктний слот якого розгорнений у фрейм (включений), що також належить до акціонального типу. Пропозиція матричного фрейму (*Hetoldme*), яка перекручена з метою ввести співрозмовника в оману, є 'базовою' неправдою: вона окреслює вигаданий хлопчиком 'ментальний простір', який відрізняється від дійсного стану речей. З контексту твору відомо, що батько, якого заарештувала поліція, нічого не казав хлопчику стосовно шоколаду; хлопчик за власною ініціативою намагається знайти компрометуючі батька документи, щоб вони не опинилися у руках поліції. Вся інша інформація (батько залишив шоколад, для хлопчика, в своєму кабінеті) є розробкою, конкретизацією цього вигаданого ментального простору. Даний випадок ми кваліфікуємо як а с е р т и в н у с к л а д н у р о з г о р н у т у дискурсеми неправди.

4.3.2. Пресупозиція визначається як "такий пропозиційний компонент висловлювання, помилковість якого робить усе висловлювання недоречним або аномальним" [Кронгауз 2001:243]. Відмітною ознакою пресупозицій є те, що вони зберігаються при запереченні (пор.асерція). Спочатку пов'язане з логікою, поняття пресупозиції сьогодні піддається переосмисленню. Трактуючи дане поняття з позицій антропоцентричного підходу, ми розмежовуємо семантичні пресупозиції, що мають свій індикатор –

відповідний мовний засіб (слово, синтаксична конструкція, інтонаційний контур) [Кобозева 2000: 215-216], і прагматичні, що співвідносяться з тією частиною висловлювання, “яка, на думку мовця, відома адресату” [там само: 254].

Навмисно перекручена пропозиція може бути пресупонованою, тобто тією частиною змісту дискурсеми неправди, яка зберігається при запереченні:

(50) *‘Well, could we just sit down? There isn’t a table yet, and my wife is rather tired. You see, we did book a table only we were late and the bloody restaurant didn’t keep it.’ The word ‘wife’ came out easily. (Murdoch:271)*

Прагматичною пресупозицією дискурсеми *There isn’t a table yet, and my wife is rather tired* є те, що істинність інформації, що подається у якості семантичної пресупозиції *my wife*, повинна бути відомою адресату і не викликати в нього сумнівів. Таким чином, неправда в семантичній пресупозиції пов’язана з неправдою в прагматичній пресупозиції. Дискурсеми неправди такого роду, проте, ми кваліфікуємо як пресупозитивні прості, оскільки до концептоутворюючих ознак неправди відносимо перекручування пропозиції, включеної у фрейм предметної, але не комунікативної, ситуації.

Наявність однієї лише хибної прагматичної пресупозиції не є, згідно з прийнятим визначенням, достатньою підставою для кваліфікації відповідного висловлювання як неправди:

(51) *Makepeace now enters what Syd calls the dicey part.*

‘Where are the books?’

‘Books, sir? The only book I know of – ‘

‘Your files, boy. Your figures. You alone kept the accounts, we heard.’

‘Give me a week, Sir Makepeace, I’ll account for every penny.’ (Carré:38)

Прагматичною пресупозицією виділеного підкресленням питання є те, що адресант не знає/не розуміє, про які книги йде мова; проте в його щирість важко повірити: розбирається справа про його шахрайство, тому сама

ситуація знімає багатозначність іменника *books*. Очевидно, що йдеться про бухгалтерські книги. Хибна прагматична пресупозиція в даному випадку кваліфікується як удавання, метою якого є спроба уникнути небезпечної теми шляхом апеляції до релігійних цінностей, а тим самим і подати себе у вигідному світлі.

Проте прагматична пресупозиція, що супроводжує семантичну, багато в чому визначає своєрідність концептуальної структури одиничної дискурсеми неправди, її ситуативно обумовлену індивідуальність.

Неправда в пресупозиції може супроводжувати й асертивно виражену неправду:

(52) *'So where is it [the coach] now?' Sir Makepeace continues. <...>*

'They're painting it,' says Rick. (Carré:38)

Семантичною пресупозицією (підкреслено) є те, що автобус, куплений на гроші церкви, дійсно існує (див. базову неправду в попередньому ко-тексті: *'And you've bought it?' says Makepeace. 'Yes, sir.'*). Проте з широкого контексту твору відомо, що гроші були програні Ріком на скачках, отже, власного автобуса у церкви немає, що свідчить про аномальність висловлювання, що повідомляє про те, де він знаходиться в даний момент. Дискурсема *They're repainting it*, таким чином, є семантично залежною, являючи собою 'розширення', деталізацію запропонованої адресантом моделі вигаданого фрагмента дійсності. В основі даної дискурсеми лежить предметний фрейм (пресупонований), в якому піддана перекрученню зв'язка *є/існує*. Він є співположенням з акціональною фреймовою структурою, що одержує своє вербальне втілення за допомогою асерції. Дискурсеми неправди такого роду називаємо асертивно-пресупозитивними складними.

Різновидом останніх є випадок, коли базова неправда фактично не промовляється адресантом, який використовує пропоновані розвитком ситуації можливості, наприклад, підтримує помилку співрозмовника:

(53) *'How are you, old son?' he asks urgently. 'How was the train?'*

[a] *'Fine,' says Pym who has hitchhiked owing to a temporary problem of liquidity.*

'Did they give you a bit to eat then? What did they give to you?'

[b] *'Just a sandwich and a glass of beer,' says Pym who has had to make do on a piece of a rocklike bread from Murgo's refectory. (Carré:150)*

Виділене підкресленням висловлювання (53a) семантично аномальне, оскільки об'єктом оцінки є подорож поїздом, що не мала місця у дійсності. У (53b) вигаданий стан речей піддається подальшій розробці, деталізації за допомогою асерції. Хибна пропозиція (*Pymarrivedbytrain*) пресупонована батьком на основі його знань про світ (звичний стан речей: син приїжджає з іншого міста поїздом). Син, у якого не було грошей на квиток (стан речей, що відхиляється від норми), не хоче, щоб батько знав про це, і тому він не вказує на хибність даної пресупозиції, а приймає її, що є хибною прагматичною пресупозицією.

4.3.3. Імплікація слідує за висловлюванням, оскільки виводиться з його значення, що відрізняє її від пресупозиції, яка передує висловлюванню, визначаючи умови його доцільності [Кронгауз 2001: 242]. Дійсний стан речей може навмисно перекирчуватися мовцем з метою введення співрозмовника в оману:

(54) *'...What did you do in the war, dear?'*

[a] *'I was at school,' Trudy said quite truthfully.*

'Oh, then you are a teacher, too?'

'No, I'm a secretary. [b] I didn't leave school till after war.'

Mrs. Seeton said, looking at Trudy from two angles, 'Good gracious, how deceiving. I thought you were about Richard's age, like Gwen.' (Spark:188)

У (54a) адресант (Труді), приховуючи свій вік, намагається ввести співрозмовників в оману, промовляючи висловлювання, яке можна тлумачити по-різному (вчилася в школі або працювала в школі під час війни). Вибираючи свій варіант інтерпретації (другий), місіс Сітон виходить зі своїх знань про світ (як виглядають люди різного віку). Вона приходить до

висновку, що Труді виглядає недостатньо молодо, отже, вона працювала в школі. Труді, не бажаючи признаватися, вимушена повторити свою брехню асертивно (54b).

(55) *ROSE: (Laughing) But you didn't guess that it was Henry who got you the last promotion.*

GRIGGS: Rose, stop that. You're lying. You always do it about now.
(Hellman:176)

Імплікація виділеної підкресленням дискурсеми неправди в (55) відразу ясна адресату (Грігсу): його дружина заявляє, що він одержав підвищення по службі тільки завдяки тому, що вона – коханка його начальника. Грігс викриває її неправду, будучи впевненим в тому, що дружина у такий спосіб намагається принизити його.

Дискурсеми неправди такого роду ми називаємо і м п л і к а т и в н и м и .

5. Висновки. Базовою одиницею дискурсу, який розуміється як мисленнєвокомунікативна діяльність, вважаємо дискурсеми, що є одиницею з множинною системою координат. За своїми 'фізичними межами' дискурсеми співпадає з реченням/висловлюванням. Відмінною рисою дискурсеми стосовно речення, висловлювання, мовленнєвого акту, є її 'зануреність' у широкий когнітивний, комунікативний та соціальний контекст.

Одинична дискурсеми неправди – це втілений у складному мовному знаці результат мовленнєвомисленнєвої діяльності суб'єктів комунікації. Її відмінними рисами є спрямованість на введення адресата в оману щодо певного стану речей шляхом пред'явлення хибної пропозиції як істинної. Оскільки це передбачає приховування від адресата істинних знань та намірів адресанта, то саме питання про конвенційні засоби реалізації неправди у дискурсі не є правомірним. Проте це не означає асистемності неправди: закономірності дискурсивного втілення неправди, як свідчить проведений аналіз, існують, але вони мають імовірнісний характер. Для

розпізнання неправди, таким чином, недостатньо лише мовного знання, але необхідне залучення всього обсягу інформації, що стоїть за знаком, який, проте, “завжди відсилає до непізнаного до кінця” [Мальковская 2005: 4]. У неможливості вилучити зі знаку всього об’єму інформації, що за ним стоїть, і полягає причина того, що неправда може бути нерозпізнаною.

Розрізняючи, проте, позиції ‘користувача’ мовою та дослідника і виходячи з передумови, що останньому відомий увесь об’єм релевантної інформації (достатній для того, щоб кваліфікувати одиничну дискурсеми як неправду), ми умовно поділяємо цю інформацію на три види, відповідно до трьох аспектів мовногознака: концептуальна інформація, що пов’язана з осмисленням предметної ситуації, комунікативна інформація, яка стосується особливостей використання знака комунікантами, та текстова (‘пакувальна’) інформація стосовно того, яким чином концептуальна та комунікативна інформація ‘вбудовується’ в інформаційні структури свідомості комунікантів. Специфіка кожної одиничної дискурсеми неправди обумовлена синергетичним ефектом взаємодії різноманітних параметрів концептуального, комунікативного і текстового характеру.

Аналіз фактичного матеріалу згідно з цими параметрами свідчить про те, що ‘прототипова’ неправда є пов’язаною з викривленням інформації у різних слотах предметного, посесивного, таксономічного, компаративного чи акціонального фреймів, ‘упакованою’ за допомогою асерції і спрямованою на досягнення егоцентричної цілі. Якщо ‘прихованим профілем’ дискурсеми є інформація стосовно структури комунікативної ситуації (знання, погляди, мотиви, оцінка і т.ін.), то кваліфікація відповідної мисленнєвокомунікативної дії як неправди залежить від характеру комунікативної ситуації (гармонійний чи конфліктний). Перекручування відповідної інформації за допомогою пресупозиції, як правило, кваліфікується як удавання, що є суміжним з неправдою концептом.

Вищезазначені відмінності релевантні для так званої ‘базової тональності’ неправди, що визначається домінуванням цілі ввести адресата в

оману. Проте вона може нейтралізуватися, бути підлеглою реляційній цілі. На цій підставі виділяємо низку суміжних з неправдою концептів: іронія, жарт, ввічливість, комплімент і т.ін.